

УДК 811.161.2:373.611

І. М. Демешко

**СТРУКТУРА ВІДДІЄСЛІВНИХ СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД:
МОРФОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Демешко І. М. Структура віддієслівних словотвірних гнізд: морфонологічний аспект.

У статті з'ясовано морфонологічну будову словотвірних гнізд членованих і нечленованих вершинних дієслів у сучасній українській літературній мові, спрогнозовано можливі морфонологічні зміни, встановлено морфонологічні моделі.

Ключові слова: словотвірна морфонологія, девербативи, словотвірне гніздо, морфонологічні типи, морфонологічні класи.

Демешко И. Н. Структура отглагольных словообразовательных гнезд: морфологический аспект.

В статье установлено морфологическую структуру словообразовательных гнезд членимых и нечленимых вершинных глаголов в современном украинском литературном языке, спрогнозированы возможные морфологические изменения, установлены морфологические модели.

Ключевые слова: словообразовательная морфология, девербативы, словотвірне гніздо, морфологічні типи, морфологічні класи.

Demeshko I. M. The structure of verbal word-building units: morphological aspect.

Morphological structure of deverbatives of the third morphological type in modern Ukrainian language is considered in the article. The morphological models are installed, probable morphological changes are predicted.

Key words: word-building morphology, deverbatives, word-building unit, morphological types, morphological classes.

Розвиток української словотвірної морфології на сучасному етапі позначений прагненням до перегляду й уточнення деяких наукових понять, опису та дослідженню формальних ознак мовних одиниць з погляду системно-структурної лінгвістики. Ті нечисленні праці з морфології, зокрема й дисертації, не дають відповіді на ряд надзвичайно важливих для мовознавства питань, зокрема в словотвірній морфології, таких, як роль морфологічного чинника у словотвірних процесах, процедурні питання морфологічного аналізу, морфологічні особливості комплексних словотвірних одиниць (словотвірних гнізд, їхніх субодиниць (словотвірних парадигм, словотвірних ланцюжків), визначення функціонального навантаження дериваційних засобів, виділення морфологічних типів і морфологічних класів дериватів, зокрема девербативів, визначення функціонального навантаження морфологічних моделей девербативів. В останні роки досить інтенсивно вивчаються словотвірні гнізда, що виконують систематизуючу функцію словотвірного рівня мови, і морфологічні явища похідних, що супроводжують процес словотворення. У сучасному українському мовознавстві словотвірні гнізда, його субодиниці перебувають у центрі дериватологічних студій (Є. А. Карпіловська, В. В. Грещук, М. П. Лесюк, Л. І. Коржик, З. О. Валюх, М. Ю. Федурко, Г. М. Потапова, Г. В. Пристай). Матеріал, накопичений теоретичним мовознавством і лексикографічною практикою, дозволяє поставити питання про виявлення специфіки словотвірних гнізд (СГ) із вершинним дієсловом. Віддієслівні словотвірні гнізда максимально великі кількісно і різноманітніші за дериваційною семантикою похідних порівняно із гніздами інших частин мови. Дієслова становлять основну словоутворювальну силу будь-якого СГ. Актуальність дослідження визначається необхідністю морфологічного аналізу словотвірної системи словотвірних гнізд із вершинними дієсловами. Вивчення конкретних СГ є актуальним для словотвірної типології СГ, опису внутрішньої організації системи словотвору.

Морфонологічні явища завжди зумовлені морфонологічним контекстом. Словотвірна морфонологія відрізняється від інших лінгвістичних дисциплін тим, що в ній значна частина теоретичних положень залишається дискусійною і не здобула остаточного розв'язання в сучасних лінгвістичних студіях.

Розширення морфонологічної проблематики стає наслідком того, що повнота й адекватність морфонологічного опису знаходиться в залежності від результатів аналізу фонологічного і морфологічного ладу мови, а морфонологічний опис набуває аналітичного характеру, тому дослідження й опис формальних ознак мовних одиниць з погляду системно-структурної лінгвістики залишається актуальним. Труднощі морфонологічного опису пояснюються і тим, що в наукових розвідках зі слов'янської морфонології спостерігаються різні морфонологічні концепції, наявність різних програм аналізу матеріалу, неоднорідність накопиченого матеріалу, а це ускладнює теоретичне узагальнення отриманих результатів. На сучасному етапі розвитку дериватології актуальним залишається створення типології словотвору, в основі якої лежить функціональне навантаження твірних основ різних частин мови. Вивчення таких мікросистем дає можливість виявити «дериваційну валентність різних класів твірних слів, їхні словотвірні потенції і зумовленість дериваційної потенції різних класів їхніми формально-семантичними особливостями, способи освоєння семантичних інгредієнтів твірного слова в семантичній структурі похідного в процесах деривації, парадигматику й синтагматику твірних основ, принципи класифікації й опису похідних за ознаками твірних основ» [5, с. 8].

Метою пропонованої розвідки є з'ясування морфонології СГ із членованими і нечленованими питомими та іншомовними вершинними дієсловами в сучасній українській літературній мові. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати гнізда однотипних дієслів у структурно-семантичному плані; 2) з'ясувати морфонологічну будову словотвірних гнізд членованих і нечленованих вершинних дієслів у сучасній українській літературній мові; 3) спрогнозувати можливі морфонологічні зміни; 4) установити морфонологічні моделі девербативів зазначеного типу.

У дослідженні на основі реєстру дієслів і спільнокореневих слів упорядковано словотвірні гнізда за критеріями, розробленими російськими та українськими мовознавцями (О. М. Тихоновим, Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловською). Словотвірне гніздо – сукупність слів упорядкованих відношеннями похідності й об'єднаних спільним коренем. Спорідненість слів одного гнізда виражається в подібності форми і значення. Структура СГ ієрархічна, з послідовним підпорядкуванням одних одиниць іншим, що виявляється у співвідношенні слів різного ступеня похідності [9, с. 620]. Проблема встановлення морфонологічної структури віддієслівних СГ ускладнюється відсутністю гніздового словотвірного словника української

мови з переліком усіх вершинних дієслів. Укладання такого словника дає змогу здійснити морфонологічну класифікацію: 1) виявити типові формальні трансформації девербативів на кожному ступені деривації; 2) з'ясувати морфонологічно марковані похідні; 3) виділити спільні й відмінні риси в морфонологічному вияві СГ дієслів різної морфонологічної будови; 4) установити морфонологічні типи і морфонологічні класи СГ із вершинними дієсловами.

Терміном «морфонологічна структура» СГ позначаємо такі характеристики словотвірних парадигм, які відрізняються конкретними морфонологічними схемами і правилами. До одного морфонологічного класу (МК) належать СГ із морфемно, словотвірно і морфонологічно тотожними вершинними дієсловами, морфонологічними трансформаціями й морфонологічними операціями похідних. Кожен МК характеризується певною контактною зоною, наявністю відповідних морфонологічних змін (усічення твірної основи, консонантні альтернації на морфемному шві, вокалічні в кореневій морфемі, інтерференція, інтерференція, зміна акцентних позицій), позиція палаталізації / депалаталізації, нарощення суфіксальної морфемі. Підтримуємо думку Л. М. Булатової, що між різними класами однорідних парадигм існують відмінності, у залежності від чого вони групуються у загальні класи (типи), яким відповідають більші одиниці типології [1, с. 39].

Не викликає сумніву, що словотвірні можливості слів чітко простежуються на тлі словотвірних гнізд, що являють собою словотвірну мікросистему, «що складається зі словотвірних ланцюжків та парадигм, якими охоплюється вся сукупність спільнокорених слів, ієрархічно впорядкованих відношеннями похідності та мотивованості» [2, с. 169]. Як засвідчує фактичний матеріал, непохідні слова є словотвірно спроможніші, ніж похідні.

О. М. Зубань зазначає, що формалізм структурної морфеміки посткореневої зони українського дієслова полягає в роздільному моделюванні плану змісту та плану форми посткореневих морфемних структур, що є вимогою системного граматичного опису мови [8, с. 8]. Формальний лінгвістичний опис морфемної структури суфіксальної зони дієслівних основ представлений у вигляді формальної і функціональної формул будови морфемної дієслівної основи. Досліджуючи парадигми суфіксальних морфем дієслівних основ в морфонологічному напрямку, розглянуто аломорфи альтернуючих морфем як альтернанти одного морфонологічного ряду, у якому кожна фонологічна відмінність морфа виконує певну морфологічну функцію. У систему морфонологічних альтернацій контактної зони українського дієслова входять усі голосні фонемі, 22 приголосні фонемі (*б, п, в, м, ф, г, ж, д, д', з, й, к, л, л', н, н', р, р', с, т, ч, ш*), 4 фонемосполуки (*ва, ну, ст, шч*).

Словотвірна структура слова втілює в собі той аспект мовного усвідомлення, який пов'язаний і з процесами категоризації, і з відображенням національно-культурної специфіки мовної картини світу.

У зв'язку з цим вивчення мовних одиниць у межах антропоцентричної парадигми, зокрема в етнокультурному аспекті, неможливе без звернення до словотвірної і морфологічної проміжних рівнів мови. Словотвірна система української мови становить собою дві великі підсистеми. Усі похідні української мови залежно від кореневої (основної) чи формантної спільності діляться на дві групи. Першу утворює коренева (основна) співвідносність похідних – словотвірні гнізда і їхні конституенти: словотвірні парадигми, ланцюжки й пари; друга – базується на формантній співвіднесеності, до якої належать словотвірні типи і категорії. Кожне похідне слово, що входить до словотвірної гнізда, має унікальне лексичне значення, характеризується індивідуальним набором похідних. Аналіз віддієслівних СГ дає змогу зробити висновок, що кількість його похідних прогнозує семантика вершинного слова, його інформаційна наповненість, належність до активної чи пасивної лексики, стильова належність, морфемна структура слова, фіналь кореневої морфемі, ініціаль форманта, установлення словотвірної парадигми похідних (одно-, дво-, три-, чотиризонні).

Словотвірно-морфологічний аналіз членованих похідних другого морфологічного типу (МТ-2), основу яких становлять словотвірні гнізда з вершинами-дієсловами, для яких характерна альтернація консонантів за твердістю – м'якістю, переміщення наголосу на формант, дає змогу розглянути структуру однотипних СГ. Проаналізовано 198 СГ, у яких вершина – питомі членовані дієслова на одиничну морфему {д}, {т}, {з}, {с}, {л}, {н}, {р} з основами на **-а-**, **-и-**.

Відомо, що оскільки дієслова багатозначні, то вони активніше втягуються в процес словотворення. Так, дієслово **ходити** має 13 значень, словотвірне гніздо (СГ), вершиною якого є дієслово **ходити** (XI клас), складається із 582 похідних, які нерівномірно розташовані на ступенях деривації: I ступінь – 149, II ступінь – 253, III ступінь – 134, IV ступінь – 43, V ступінь – 3. Морфологічна структура СГ МТ-2 на I-ому ступені словотворення позначена такими консонантними альтернаціями: *д//дж* (*ходи́ти* – *хо́дж-ен(ий)*), *вхóдити* – *входж-á-ти*, *ві́ходитьи* – *ві́ходж-ен(ий)*, *ві́ходитьи*² (обійти скрізь) – *по-вихóдж-ува-ти*, *дохóдити* (досягати) – *доходж-á-ти*, *дохóдж-ен'н'(а)* та ін.), *д//ж* (*ходи́ти* – *хож-áл(ий)*, *хож-áй*, *вхóдити* – *вхóж-0(ий)*, *захóдити*¹ (потрапляти) – *захó-ж(ий)*, *д//д'* (*ходи́ти* – *ход'-б(á)*, *ход'-ль́ник*, *ход'-ін'н'(а)*), на II-ому ступені деривації позначена консонантними альтернаціями *д//ж* (*ходи́ти* – *хо́ж-ен'н'(а)*); на I-ому ступені деривації позначена вокалічними альтернаціями (Ø//V) (*ходи́ти* – *ход'-б(á)* – *ходéб-и́чик*), (V//V) (*ходи́ти* – *хі́д-л'(і)*, *хі́д-н'(á)*, *вхóдити* – *вхі́д-н(ій)*, *вхóдити* – *вхі́д-0*, *нахóдити*¹ (оволодівати) – *на́хі́д-0*, *обхóдити* – *обхі́д-ник*, *обхі́д-н(ій)*) та зміною акцентних позицій (на формант, кореневу морфему або флексію похідного слова в субстантивній, ад'єктивній зонах). Дієслово **гасити** має 4 значення, словотвірне гніздо (СГ), вершиною якого є дієслово

гасити (XI клас), складається із 111 похідних, які нерівномірно розташовані на ступенях деривації: I ступінь – 43, II ступінь – 42, III ступінь – 25, IV ступінь – 1. Морфонологічна структура СГ МТ-2 на I-ому ступені словотворення позначена такими консонантними альтернаціями: *c//u* (*гасіти* – *гáи-ен(ий)*, *гáи-ен'н'(а)*, *недо-гáи-ен(ий)*); *c//c'* (*гасіти* – *гас'-ін'н'(а)*), на II-ому ступені деривації позначена консонантними альтернаціями *c//u* (*з-гасіти* – *згаи-á-ти*, *згáи-ен(ий)*; *при-гасіти* – *пригаи-á-ти*, *пригáи-ен(ий)*) та зміною акцентних позицій (на кореневу морфему похідного слова в ад'єктивній зоні, на формант – у субстантивній зоні, на форматив – у дієслівній зоні). Наявність значної кількості похідних говорить про актуальність даних понять, регулярність використання зазначених похідних у сучасній українській літературній мові. Т. І. Вендіна зауважує, що словотворення відкриває широкі можливості для концептуальної інтерпретації дійсності, воно дозволяє зрозуміти, які елементи позамовної дійсності і як дериваційно маркуються, чому вони утримуються свідомістю, адже вже сам вибір того чи того явища дійсності як об'єкта словотвірної детермінації свідчить про його значущість для носіїв мови [3, с. 29].

Отже, словотвірна спроможність твірних основ залежить від їхньої семантичної структури його (інформаційна наповненість, належність до активної чи пасивної лексики, стильова належність), частиномовної належності твірного, ступеня словотворення, морфемної структури слова (непохідні слова словотвірно спроможніші, ніж похідні), фінали кореневої морфemi, ініціали форманта, установлення словотвірної парадигми похідних (одно-, дво-, три-, чотиризонні).

Процес деривації уможливають морфонологічні операції, які трансформують твірну основу в похідну. Важливим морфонологічним засобом слугує усічення дієслівної фінали, консонантні і вокалічні альтернації, зміна наголосу. Зазначені морфонологічні трансформації використовуються здебільшого комплексно. До словотвірних гнізд МК-3 належать СГ, у яких вершинні питомі дієслова членовані. Морфонологічна будова фінали основи вершинного дієслова – тематичний голосний і передньоязиковий приголосний кореневої морфemi.

Морфонологічна структура СГ другого морфонологічного типу

(МТ-2) на I-ому ступені словотворення позначена альтернаціями консонантів за твердістю – м'якістю, переміщенням наголосу на формант, кореневу морфему або флексію похідного слова в субстантивній й ад'єктивній зонах. Ці альтернації є диференційними ознаками таких неелементарних морфонологічних моделей: ММ 1 ($У_0 + C//C' + Аф$): *ходіти* – *ход'-б(á)*, ММ 2 ($У_0 + C//C + Ас$): *доходити* (досягати) – *дохо-дж-á-ти*, ММ 3 ($У_0 + C//C + Ас$): *стріляти* – *стріл-ók*, *гудіти* – *гуд-ók*, *свистіти* – *свист-ýн*), ММ 4 ($У_0 + Ас$): *видавати* – *видав-éць*), ММ 5 ($У_0 + C//C' + Ас$): *ходіти* – *ход'-ін'н'(а)*, *паліти* – *пал-ій*), ММ 6 ($У_0 + C//C' + Аф$): *різати* – *різь-б(á)*,

ММ 7 (Уо + С'//С + Ак): *обороня'ти – оборон-ець*), ММ 8 (Уо + V//V + Ап): *виходити – вихід-0*), ММ 9 (Уо + С'//С' + Ап): *зав'язатись – зав'язь*).

Істотною ознакою українського віддієслівного словотворення є взаємодія морфонологічних позицій, наприклад, усичення, консонантні альтернації і модифікація наголосу (переміщення з тематичного голосного на дериваційний суфікс): *садіти – садіння* (д/д'), *говоріти – говоріння* (р/р'). Палаталізуючу дію на мотиватора можуть мати суфікси **-ін'н'-** (*лагодити – лагодіння, творити – творіння*), **-ій** (*водити – водій, возити – возій, носити – носій*), **-іж** (*платити – платіж, падати – падіж*). Морфонологічні альтернації розширюють валентні властивості словотвірних морфем, роблять можливими утворення похідних будь-якої словотвірної структури.

Аналіз консонантних морфонологічних альтернацій приголосних у словотворенні в українській мові дає можливість зробити висновок, що консонантні морфонологічні альтернації необхідно описувати для кожного морфонологічного класу приголосних (губних, язикових, фарингальних). Це дає можливість сформулювати морфонологічні правила до цілого морфонологічного класу, а не до індивідуальних одиниць – морфем. Такий методологічний підхід може визначити регулярність і передбачувати вплив форманта на мотиватора, також передбачувати поведінку приголосних внаслідок сполучуваності з ініціаллю форманта. Таким чином, характер впливу форманта на похідну основу залежить від фонологічної структури суфікса (наприклад, суфікси, що починаються з голосного переднього ряду, впливають на попередній приголосний твірної основи (у більшості похідних), унаслідок чого виникають консонантні альтернації. Так, у творенні членованих питомий девербативів формант **-ени-**, впливаючи на попередній приголосний твірної основи, призводить до консонантних чергувань (Р//РІ) (б//бл, в//вл, м//мл, ф//фл): *оздобити – оздоблення, оздоблений, оздоблено; направити – направлення, направлений, направлено; розграфити – розграфлення, розграфлений, розграфлено*; питомий суфікс **-ій** – до консонантних чергувань (д//д', з//з', л//л', с//с', т//т'): *водити – водій, возити – возій, палити – палій, носити – носій, крутити – крутій*. Позиція депалаталізації характерна для девербативів на **-ок**: *гудити – гудок, свистити – свисток*. Девербати на **-ець** (*переселенець, поповненець, обранець, посланець, закоханець*) (49), пов'язані з основами пасивних дієприкметників. У творенні похідних відбувається усичення дієслівних суфіксів і нарощення твірної основи.

Уважаємо за необхідне наголосити на тому, що дія форманта на твірну основу певною мірою залежить від його фонологічної структури. Так, якщо ініціал суфікса складається з голосної переднього ряду /і/, то відбуваються консонантні альтернації С//С' (палаталізація приголосного мотиватора), а якщо /е/ – консонантні альтернації Р//РІ, Т//Ї (пор. *возити – возіння, платити – платіж, свердлити – свердлій; розграфити –*

розграфлення; коптити – копчення). Отже, загальною умовою реалізації морфонологічних змін є якість кінцевої фонемі дієслівної основи.

Регулярні консонантні альтернації в українській мові в певних морфонологічних умовах доцільно розглядати не просто як корелятивні пари за твердістю – м'якістю, а як морфонологічні позиції палаталізації. Кожен приголосний в українській мові має різний ступінь палатальності і тому виходячи з цього, можна виділити такі класи приголосних, які зазнають змін при словотворенні: I – приголосні, які зазнають часткової палаталізації: *ж, ч, ш*; II – приголосні, які зазнають палаталізації перед /i/: *д, т, з, с, ц, л, н, дз, р*; III – приголосні, які зазнають перехідної палаталізації (йотації), переважно перед /e/: *б – бл, п – пл, в – вл, м – мл, ф – фл*; IV – приголосні, які зазнають перехідної палаталізації (йотації), переважно перед /e/: *г – ж, к – ч, х – ш, д – дж, т – ч, з – ж, с – ш, ст – шч*. На фонологічному рівні за ступенем палатальності виділяють: 1) власне палатальний: *й*; 2) палаталізовані: *д', т', з', с', ц', л', н', дз', р'*; 3) напівпалаталізовані (звуки): *б', п', в', м', ф', ж', ч', ш', г', к', х', г'*.

Аналіз морфонологічної структури девербативів другого морфонологічного типу (МТ-2), до якого належать СГ із нечленованими вершинними дієсловами на одиничні тверді морфони {з}, {с}, для яких характерна альтернація консонантів за твердістю – м'якістю, дає підстави виділити такі комплексні морфонологічні перетворення: 1. Усічення твірної основи паралельно зі зміною акцентної позиції (2 а. п.) (з інфінітивного суфікса **-ти** наголос переходить на формант): *везті – вез'-ін'н'(а), заместі – замет'-іль*. 2. Усічення твірної основи паралельно зі зміною акцентної позиції (3 а. п.) (з твірної основи наголос переходить на флексію): *ввід-н(ій), вивід-н(ій), завод-н(ій)*. 3. Усічення твірної основи паралельно з консонантними альтернаціями і зміною акцентної позиції (4 а. п.) (з інфінітивного суфікса **-ти** наголос переходить на кореневу морфему): *везті – вэд-ен(ий) (с//д), вэд-ен'н'(а) (с//д)*. 4. Усічення твірної основи паралельно з консонантними і вокалічними альтернаціями: *заместі – замет'-іль (с//т'), міт-л(а) (е//і)*. 5. Усічення твірної основи паралельно з нарощенням кореневої морфеми: *клясти – за-клясти – заклин-а-ти; повзті – повз-ун – повзун-ок*. Адвербіальна зона послуговується, крім суфіксів **-у** (*в-накладк-у*), **-о** (*докладн-о*), **-ком** (*повз-ком*) суфіксом **-ома**, що вимагає участі морфонологічних операцій консонантних альтернацій, модифікації наголосу: *крадьк-ома*.

Однією із характерних особливостей уходження дієслів до словотвірної системи сучасної української літературної мови є вплив їхньої семантики на словотвірні можливості слова. Проблема семантичного нарощення в структурі похідного слова порушувалася Н. Ф. Клименко, В. О. Горпиничем, Т. І. Вендіною, В. В. Грешуком, О. С. Кубряковою, О. К. Безпояско, З. О. Валюх та ін. Для дієслів характерна транспозиція

(нова частина мови з новим значенням). Наприклад, це утворення від дієслова *кля́сти* іменників на *-ен'н'*- (*кля́д-ен'н'(а)*), *-н'н'*- (*накладá-н'н'(а)*), *-ій* (*кля́д'-ій*), *-ник* (*-льник*) (*кля́д-ник*, *накладá-льник*), *-к-* (*докля́д-к(а)*, *накля́д-к(а)*), *-ач* (*викля́д-áч*), *-0* (*накля́д-0*, *окля́д-0*), *-ість* (*докля́дн'-ість*), *-ж-* (*покла́-ж(а)*), *-ин-* (*закля́д-ин(и)*); прикметників на *-ов-*, *-н-*, *-ськ-* (*цьк-*), *-льн-*, *-ист-*: *викля́д-бв(ий)*, *докля́д-н(ий)*, *відклад-н(ий)*, *викладá-цьк(ий)*, *складá-льн(ий)*, *вкля́д-ист(ий)*), дієприкметників на *-ен-* (*кля́д-ен(ий)*).

Творення девербативів від префіксальних дієслів (на II ступені деривації) є фактом об'єднання в одному словотвірному акті лексичної і синтаксичної деривації, тобто процесом вербалізації і транскатегоризації назв дії до класу іменників: *ві́-клясти* – *ві́клад-к(а)*, *пере-клясти* – *пере-кля́д-ен'н'(а)*, *за-везті* – *завéз-ен'н'(а)*. Фактичний матеріал підтверджує наявність механізмів впливу на зовнішній вигляд девербативів в українській мові: 1) операція усічення дієслівної фіналі; 2) консонантні і вокалічні альтернації; 3) нарощення суфіксальної морфеми; 4) модифікація наголосу. Трансформації зазнають переважно кінцеві консонанти кореневих морфем.

Основу МТ-2 становлять три- і чотиризонні нечленовані вершинні дієслова на одиничну морфону {з}, {с}, {б}, для яких характерна альтернація консонантів за твердістю – м'якістю. У творенні девербативів субстантивної зони на *-ін'н'*-, *-ій*-, *-іль*-, *-іж*-, крім палаталізації, може відбуватися і зворотне чергування {с~д'}, {с~т'}: {с~т'} (9): *плесті* – *плетіння*, *цвісті* – *цвітіння*, *мастіти* – *мастіння*; {с~д'} (8): *весті* – *ведіння*, *пря'сти* – *прядіння*; *заместі* – *заметіль*; *красіти* – *крядіж*.

Ці альтернації є диференційними ознаками у творенні девербативів МТ-2 таких регулярних неелементарних морфонологічних моделей: ММ-1: Ун + С//С' + Ас (4 а. п.): *несті* – *нес'-ін'н'(а)*, *везті* – *вез'-ін'н'(а)*. ММ-2: У + С//Т + Ао (1 а. п.): *розкля́сти* – *розкля́дення* (с//д), *кля́сти* – *кля́д-к(а)* (с//д), *перекля́сти* – *перекля́дення* (с//д), *звесті* – *звédення* (с//д), *красіти* – *кля́д-ен(ий)* (с//д), *грясті* – *гряд-0(á)* (с//д). ММ-3: Ун + С//Т' + Ас (4 а. п.): *цвісті* – *цвітіння* (с//т'), *плесті* – *плетіння* (с//т'), *заместі* – *замет'іль* (с//т'), *весті* – *ведіння* (с//д'), *густі* – *гудіння* (с//д'), *красітся* – *крад'-ій*, *крад'-іж*, (с//д'). Консонантна альтернація с//т' виникла ще на праслов'янському ґрунті внаслідок дисимілятивних змін. ММ-4: У + С//Т + Аф (1 а. п.): *їсти* – *їд(á)*, *їд-0(á)*, (с//д). ММ-5: У + Ас (4 а. п.): *грізти* – *гріз-ун*. ММ-6: Ун + Ас (4 а. п.): *повзті* – *повз-ун*. Отже, морфонологічну структуру СГ МТ-2 визначають альтернації С//С', С//Т, С//Т', які уможливають взаємодію обстежуваних дієслівних основ із відповідними формантами і зреалізовані в морфонологічних моделях. Специфіку морфонологічної структури девербативів певного морфонологічного типу визначає морфонологічна операція усічення дієслівної основи, яка взаємодіє з консонантними і вокалічними альтернаціями, які маркують структуру девербативів самостійно або у взаємодії зі зміною акцентної

позиції. На II ступені деривації морфонологічна операція усічення зазвичай співдіє з консонантними і вокалічними альтернаціями та зміною наголосу при слово- і формотворенні дієслова: *заместі* – *за^емет'-іть* (с//т'), *міт-л(а)* (е//і); *вімести* – *ви^іміт-а-ти* (е//і), *вікрас^ти* – *ви^крад-а-ти* (с//д), *крас^тися* – *крад-учі-сь* (с//д). Таким чином, морфонологічна своєрідність СГ залежить від морфонологічної характеристики фінали вершинних дієслів.

Залучення до процесів віддієслівного словотворення певних механізмів морфонологічних моделей залежить від параметрів поєднаних твірних основ із формантом. Для контактної зони на межі кореневої і словотворчої морфем необхідно врахувати такі параметри: 1) формальну членованість / нечленованість твірної основи; 2) покладову організацію кореневої морфеми; 3) клас фінальної морфеми; 4) клас і характер ініціалі форманта.

Суфіксальні морфеми віддієслівного словотворення доцільно характеризувати стосовно їхніх акцентних потужностей, оскільки деякі форманти перетягують наголос на себе (*-ін'н'*, *-ій*, *-іль*, *-іж*, *-ок*, *-ець*, *-ун*). Аналіз консонантних морфонологічних альтернацій приголосних при словотворенні в українській мові дає можливість зробити висновок, що консонантні морфонологічні альтернації необхідно описувати для кожного морфонологічного класу приголосних (губних, язикових (передньо-, задньоязикових), фарингальних). Такий методологічний підхід може визначити регулярність і передбачувати вплив форманта на мотиватора, поведінку приголосних внаслідок сполучуваності з ініціаллю форманта. Морфонологічну кваліфікацію СГ визначають: морфонологічна структура, морфонологічна позиція, морфонологічна трансформація і морфонологічна модель. СГ з вершинними дієсловами розподілено на морфонологічні класи на основі морфонологічної трансформації, яка маркує морфонологічну структуру дериватів відповідної словотвірної парадигми і визначає морфонологічну специфіку кожного класу [7]. На всіх ступенях деривації більше суфіксальних утворень, ніж префіксальних. Фактичний матеріал дозволяє твердити, що питомим дієслівним основам (нечленованим і членованим) і дієслівним основам іншомовного походження (членованим) властива асиметрія морфемної будови [6].

Відсубстантивне походження ряду дієслів підтверджують морфонологічні процеси (морфонологічні альтернації на морфемному шві, зміна наголосу) спільнослов'янської та спільносхіднослов'янської доби. Це чергування глоткової /g/ і задньоязикових /k/, /x/ із шиплячими /ж/, /ч/, /ш/ у позиції перед голосними переднього ряду *и*, *і*, пор.: *друг* – *дружити*, *крик* – *кричати*, *сміх* – *смішити* та ін. «Для великої групи дієслів іменникового походження із суфіксами *-а-*, *-и-* характерним є збереження наголосу на тому складі, на який він падає в іменнику: *обід* – *обідати*, *лицемір* – *лицемірити* та ін. Виняток становлять дієслова, співвідносні з іменниками, які мають наголос на першому складі: *цастя* – *цастіти*, *кара* – *карати*»

[4, с. 25–26]. Напрямок словотвірної мотивації дозволяє встановити походження лексичної одиниці. Наприклад, слово *ліквідація* у «Словообразовательном словаре русского языка» О. М. Тихонова (1990), «Українсько-російському словотворчому словнику» З. С. Сікорської (1995) подається як віддієслівне утворення, а в «Кореновому гніздовому словнику української мови» Є. А. Карпіловської (2002) – це вершинне слово, від якого утворено похідне дієслово *ліквідувати*. Підтримуємо думку Є. А. Карпіловської, що лексема *ліквідувати* відсубстантивного походження, на це вказує і походження слова *ліквідація* (< середньолат. liquidatio – закінчення справи < liquidus – вільний від боргів) (СІС, с. 593).

Фактичний матеріал підтверджує наявність механізмів впливу на зовнішній вигляд девербативів в українській мові: 1) операція усичення дієслівної фіналі; 2) консонантні і вокалічні альтернації; 3) нарощення суфіксальної морфеми; 4) модифікація наголосу. Трансформації зазнають переважно кінцеві консонанти кореневих морфем. Словотвірні гнізда становлять собою культурологічно, ментально марковані одиниці і відіграють важливу роль у формуванні мовної картини світу українського народу. Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфології девербативів убачаємо у встановленні морфологічних класів словотвірних гнізд із вершинними дієсловами, визначенні різновидів морфологічних структур у межах кожного класу.

Умовні скорочення

ММ – морфологічна модель, С//С' – консонантні альтернації передньоязикових приголосних, Т – клас твердих передньоязикових; Ї – клас шиплячих африкат; Р – клас губних, Р//Р1 – перехідне пом'якшення губних приголосних, Уо – усичення дієслівної основи, А – зміна наголосу (п – префіксальний, к – кореневий, с – суфіксальний наголос; ф – флексійний).

Література

1. Бромлей С. В. Очерки морфологии русских говоров / С. В. Бромлей, Л. Н. Булатова. – М. : Наука, 1972. – 448 с.
2. Вакарюк Л. О. Український словотвір у термінах : [словник-довідник] / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Джура, 2007. – 260 с.
3. Вендина Т. И. Словообразование как способ дискретизации универсума / Т. И. Вендина // Вопросы языкознания. – 1999. – № 2. – С. 27–49.
4. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наук. думка, 1981. – 198 с.
5. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
6. Демешко І. М. Морфологічна характеристика словотвірних гнізд з вершинним дієсловом іншомовного походження / І. М. Демешко // Вісник Запорізького національного університету : зб. наук. праць. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. – С. 140–145.
7. Демешко І. М. Морфологія словотвірних гнізд із нечленованими питомими вершинними дієсловами другого морфологічного типу в сучасній українській мові

/І. М. Демешко // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. пр. / [за ред. проф. А. М. Поповського]. – Дніпропетровськ : Видавець Біла К. О. 2012. – Вип. 12. – С. 62–71.

8. Зубань О. М. Морфеміка суфіксальної зони українського дієслова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. : 10.02.01. «Українська мова» / О. М. Зубань. – К., 1997. – 18 с.

9. Українська мова. Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004. – 821 с.